

УДК 94 (470+571) «192...»:02

Інна Позднякова

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В РСФРР У 1920-Х РР. ЯК ОБ'ЄКТ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглянуто ідеологічні засади формування бібліотечних фондів. На основі матеріалів діловодства цензурних інституцій з'ясовано основні форми та методи цензурного контролю. Показано підходи до реалізації кадрової політики, критерії відбору працівників бібліотек. Доведено, що в основу процесу формування і користування фондами бібліотек покладено принципи партійності та класовості.

Ключові слова: РСФРР, бібліотечна справа, ідеологічний контроль, цензурна політика, спецсховища.

В уявленні декількох поколінь радянських людей міцно закріпився образ найбільш читаючої нації. Офіційна пропаганда сформувала міф про загальну доступність фондів радянських бібліотек на противагу дореволюційному періоду. Чи так це насправді? Чи не обмежувалося розуміння поняття «доступність» безкоштовним користування бібліотечними фондами та розбудовою розгалуженої мережі бібліотек?

Історіографія цієї проблеми в українській та російській науці веде свій початок з 1990-х рр. Саме на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася низка наукових статей з проблеми цензури. З-поміж них варто згадати перші публікації про цензуру С. Джимбінова на сторінках радянської наукової періодики, ще підконтрольної цензурним органам [1].

24–26 вересня 1991 р. у бібліотеці АН СРСР відбулася перша конференція «Свобода наукової інформації та охорона державної таємниці: минуле, сучасність (теперішнє), майбутнє», під час якої найбільшу увагу її учасники приділили темі спецсховищ [2].

2000 р. виходить монографія М. Зеленова. У ній значну увагу приділено діяльності процесам, пов'язаним з організацією спецсховищ, «чисток» бібліотек та архівів [3].

У 90-х рр. ХХ ст. українські вчені, використовуючи архівні матеріали, почали досліджувати різні аспекти радянської системи політичної цензури. Так, С. Білокін, розкрив методи, що використовувалися для політико-ідеологічного контролю за діяльністю книжкових магазинів та бібліотек, висвітлив процес знищення «ідейно сумнівної» літератури, внесеної до «Зведених списків літератури, що підлягала вилученню з продажу, бібліотек та навчальних закладів» [4].

Однією з перших дисертаційних праць на цензурну тематику є дослідження О. Каракоз «Цензура в публічних бібліотеках України», присвячена цензурній політиці у бібліотечній сфері в Україні 1917–1939 рр. [5].

Радянську цензурну політику в галузі книговидавництва, форми контролю за бібліотечною та музейною сферами у 1917–1920 рр., процеси формування спецфондів бібліотек, цензуру в культурно-освітніх закладах висвітлювали в своїх статтях Ю. Шаповал, В. Ченцов та О. Федотова [6].

Мета статті полягає у висвітленні основних складників цензурної політики щодо формування бібліотечних фондів та кадрового складу працівників бібліотечної сфери у 1920-х рр.

Загально визнаним є той факт, що масове вилучення «політично шкідливої» літератури з бібліотек відбувалося упродовж 30-х рр. ХХ ст., особливо у 1933–1934 рр. та 1937–1938 рр. Однак, планомірного характеру «чистки» бібліотек набули раніше, після реорганізації у липні 1920 р. позашкільного відділу Наркомату освіти в політико-просвітницький відділ, трансформований відповідно до декрету РНК РСФРР від 12 листопада 1920 р. у Головний політико-просвітницький комітет (далі – Головополітосвіта). Його основною функцією було спрямування усієї політико-просвітницької та агітаційно-пропагандистської діяльності у країні. Саме під його керівництвом знаходилися хати-читальні, клуби та публічні бібліотеки.

Головополітосвіта одразу виступив з ініціативою підготовки та видання першої офіційної радянської інструкції, яка мала узаконити вилучення із масових бібліотек контрреволюційної та іншої ворожої радянському ладу літератури. Такий документ під назвою «Інструкція про перегляд каталогів та вилучення застарілої літератури із громадських бібліотек» розроблено та розіслано на місця [7, с. 68]. Інструкція не викликала очікуваної реакції та активної реалізації. Негативне ставлення до відродження бібліотечної цензури можна пояснити тим, що на той час у бібліотечних секціях, губернських та повітових політпросвітах працювали здебільшого співробітники земських і міських органів самоуправління, які продовжували сповідувати демократичні ідеали формування фондів бібліотек. Певною мірою на їх позицію впливав також наявний дефіцит книжок та

періодичних видань. Загалом перша інструкція не мала суттєвого впливу на оновлення бібліотечних фондів [7, с. 69].

Наступну спробу здійснення «чистки» бібліотек зроблено Головополітосвіта навесні 1923 р., коли з'явилася й надійшла на місця нова «Інструкція про перегляд книжкового складу бібліотек до вилучення контрреволюційної та антихудожньої літератури». Головним завданням акції проголошено звільнення бібліотек від контрреволюційної літератури, під якою розумілися усі друковані твори, скеровані проти політики більшовицької партії та радянського уряду. Зокрема з відділу філософії психології та етики слід було вилучити «книжки в дусі, ворожому соціалізму та діалектичному матеріалізму, з природничого відділу – книжки, що змішують науку з релігійними вигадками, з роздумами про аморальність дарвінізму та матеріалізму» [8, с. 73]. З-поміж творів називалися роботи західних філософів-ідеалістів Платона, Р. Декарта, І. Канта, Г. Спенсера, А. Шопенгауера, трьох російських науковців – М. Бердяєва, С. Булгакова, В. Соловйова.

Траплялися з-поміж друкованих творів і такі, що не надходили у вільний продаж, але й не знищувалися. Нерідко їх відправляли до книгосховищ. Про це свідчить лист політвідділу Державного видавництва до Торгсектора від 27 вересня 1923 р.: «Політвідділ доводить до вашого відома, що книга Поваріна «Спор» видавництва О. Богданової 1918 р., Петроград, може бути розіслана до книгосховищ та фундаментальних бібліотек, але не повинна набути широкого розповсюдження [9, л. 10]. Така практика, до речі, поширювалася і на союзні республіки. Відповідно до постанови РНК УРСР від 16 березня 1923 р. «Про конфіскацію творів друку, які підлягають вилученню з продажу і поширення» Центральне управління у справах друку зобов'язане здавати 30 примірників кожного вилученого видання до Української книжкової палати для поширення по фундаментальних бібліотеках СРСР [10, арк. 92].

У лютому 1924 р. в Москві відбулася нарада керівників бібліотечної справи різних міст та областей РСФРР. На ній прийнято рішення включити до переліку «шкідливих» книжок, які необхідно вилучити найближчим часом, наступні твори: «Отцы и дети» І. Тургенєва; «Воскресенье» та «Анна Каренина» Л. Толстого; «Бесы» та «Идиот» Ф. Достоєвського; «Обломов» І. Гончарова та інші. Пропонувалося також вилучити з фондів бібліотек книжки, у назві або в тексті яких згадувалися слова «Бог», «Божий» і т. п. [11, с. 44].

Процедура вилучення літератури передбачала створення «компетентних комісій» у складі представників політпросвіти, відділів народної освіти, профспілок, найбільш активних бібліотечних працівників, згодом діячів місцевих органів Головліту, а там, де останніх не було, співробітників ДПУ. Після завершення «чистки» два примірники вилучених книжок передавалися до центральних бібліотек, де вони зберігалися у спеціальних шафах і звідки могли видаватися виключно для наукової чи літературної роботи, та й то не завжди. Каталоги, що складалися на ці видання, могли надаватися читачам лише в особливих випадках [7, с. 72]. Так покладено початок «спецсховищам» у бібліотечній мережі.

На початку осені 1924 р. в Москві відбулася так звана «експертиза», тобто акція перевірки московських бібліотекарів на придатність до виконання професійних функцій. Вона передбачала, по-перше, – звільнити вилучити з бібліотек осіб, нездатних вести цілеспрямовану політико-просвітницьку роботу в дусі комуністичної ідеології та партійності; по-друге, прищепити працівникам бібліотек «правильне» розуміння ролі бібліотек за нових умов. Зокрема, при виконанні другого завдання експертиза набувала форми іспиту з оцінками ««відповідь з політграмотності слабка» і «на питання відповідав задовільно». Один з тих, хто «відповідав задовільно», так описував цей екзамен: «Низка питань – не пов'язаних між собою, не послідовних. Про пролетарську поезію, скільки було з'їздів РКП(б) – таблиця множення уроздріб. Часто навіть не вислуховували відповідь до кінця. Питання не мають жодного зв'язку з практичною роботою... Невже це «бібліотечна експертиза»? Таким методом можна тільки дізнатися, зазубрила людина чи ні, і більше нічого» [12, с. 49].

Замість того, щоб зробити висновок про переконання та погляди особи із загальної розмови з нею, за результатами її роботи в бібліотеці, експертів досить часто запитували «чи вірите ви в Бога?» або «яке ваше ставлення до радянської влади?» і від відповіді на такі питання нерідко залежала доля людини – звільнять чи залишать працювати. Усвідомлюючи це, бібліотекарі давали потрібні відповіді, хоча насправді могли бути далекими від схвальних оцінок на адресу радянської влади.

Наслідком «чисток» бібліотек стало значне скорочення чисельності їх фондів, що підтверджується наступними статистичними даними. З 1923 – до 1924 рр. книжковий фонд масових бібліотек скоротився з 37,5 млн – до 36,4 млн примірників, тобто більше ніж на мільйон. Такий підсумок змусив Наркомат освіти РСФРР проаналізувати ситуацію з дещо інших позицій. Тим більше, що результати перевірки реалізації інструкції на місцях показали, що в багатьох випадках вилучення книжок відбувалося непродумано, безсистемно, стихійно, з нанесенням непоправної

шкоди бібліотечним фондам. У результаті в грудні 1926 р. Наркомат підготував нову «Інструкцію з перегляду книжок у бібліотеках», яка, не відмінюючи інструкцію 1923 р., мала на меті виправити становище у галузі вилучення літератури. В інструкції йшлося: «Серед вилучених книжок є навіть праці Маркса, Енгельса, Леніна, твори Белінського, Герцена, Добролюбова, Пушкіна, Толстого. Ці твори необхідні лекторам, доповідачам, відповідальним співробітникам різних установ» [8, с. 110].

Бібліотекам рекомендувалося відділити означені твори від решти книжок шляхом поділу систематичного каталогу на дві частини: до першої мали увійти широко вживані, найбільш популярні книжки, а до другої – мало затребувані видання. Причому останній каталог пропонувалося не виставляти для загального користування разом з першим, а видавати лише тим читачам, яким ця література необхідна «для більш повного та ґрунтовного дослідження питання» [7, с. 72].

Зауважимо однак, що ця інструкція була лише тимчасовим пом'якшенням державної політики щодо бібліотек та їх фондів, оскільки вже незабаром усе повернулося, так би мовити, «на кола свої», коли у жовтні 1929 р. вийшла нова, більш жорстка, порівняно з попередніми регулятивними документами, інструкція Головополітосвіти про «чистку» фондів. Згідно з нею, після вилучення «шкідливої» та «застарілої» літератури, бібліотечний фонд пропонувалося розділити на дві частини: 1) ядро бібліотеки, яке містило книжки, що заслуговували на масове поширення; 2) інша (запасна) частина книжок, що мала другорядне значення, потрібна для обмеженого кола читачів. Ці книжки видавали лише вибірково, а у випадках, коли книжка вважалася не бажаною для певної категорії читачів, приписувалося утримувати їх від подачі замовлень [8, с. 168].

Таким чином, книжкові фонди та кадровий склад бібліотек час від часу піддавалися очищенню від «політично чужих чи нестійких елементів», в основу процесу формування і користування фондами бібліотек покладено принципи партійності та класовості. Література, що поширювалася через бібліотечну мережу за таких умов, перетворювалася у знаряддя формування світогляду радянської людини.

Список використаних джерел

1. Джимбинов С. Эпитафия спецхрану? / С. Джимбинов // Новый мир. – 1990. – № 5. – С. 243–252.
2. На подступах к спецхрану: труды межрегиональной научно-практической конференции [«Свобода научной информации и охрана государственной тайны: прошлое, настоящее, будущее»], (Санкт-Петербург, 24–26 сентября 1991 г.) / [отв. ред. М. Б. Конашев]. – СПб.: Б. и., 1995. – 107 с.
3. Зеленов М. В. Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы / М. В. Зеленов. – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.
4. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69–76.
5. Каракоз О. О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Каракоз Олена Олександрівна. – К., 2006. – 226 с.
6. Шаповал Ю. І. Доля як історія / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.; Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтроля НК ДПУ у 20 ті рр. / В. Ченцов // 3 архівів ВЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 1999. – № 1. – С. 67–78; Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Книжкова палата України / [уклад. Федотова О. О.]. – К., 2003. – 359 с.
7. Абрамов К. И. Истоки советской цензуры библиотечного дела / К. И. Абрамов // Библиотековедение. – 1996. – № 6. – С. 66–77.
8. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы. / [сост. А. В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с.
9. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р.-395, оп. 12, д. 4.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, д. 1775, 136 арк.
11. Глазков М. Послереволюционная библиотечная политика / М. Глазков // Московский журнал. – 1993. – № 7. – С. 42–44.
12. Покровский А. О московской «экспертизе пригодности библиотекарей» / А. Покровский // Красный библиотекарь. – 1924. – № 1. – С. 46–50.

Інна Позднякова

БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО В РСФСР В 1920-Х ГГ. КАК ОБЪЕКТ ЦЕНЗУРНОЙ ПОЛИТИКИ

В статье рассматриваются идеологические принципы формирования библиотечных фондов. На основе материалов делопроизводства цензурных органов выяснены основные формы и методы цензурного контроля. Показаны подходы к реализации кадровой политики и критерии отбора работников библиотек. Доказано, что в основе процесса формирования и использования библиотечных фондов, прежде всего, лежали принципы партийности и классовости.

Ключевые слова: РСФСР, библиотечное дело, идеологический контроль, цензурная политика, спецхраны.

Inna Pozdnyakova

LIBRARY BUSINESS IN THE SOVIET RUSSIAN REPUBLIC: AN OBJECT OF CENSOR POLITICS OF THE 1920-S

The article investigates the ideological backgrounds of library funds formation. On the basis of office work materials of censor institutions the main forms and methods of censor control have been found out. Main approaches to human resource politics as well as selection criteria of library workers have been demonstrated. It has been confirmed, that the principles of party membership and class belonging were laid into the process of library funds formation and their usage.

Key words: RSFRR, library business, ideology control, censor policy, special storehouses.

УДК 94 (438): 94 (477. 83/.86) «1939–1941»

Мар'яна Мосорко

МІЖ ОПОРОМ І КОЛАБОРАЦІЄЮ: РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ ОЧИМА ГАЛИЦЬКИХ ПОЛЯКІВ

У статті проаналізовано суспільно-політичні настрої поляків Галичини в контексті повсякденного життя періоду 1939–1941 рр. Особлива увага звертається на дослідження стереотипів сприйняття радянських військ, реалій матеріально-побутової дійсності. Прослідковано особливості ставлення польського населення до радянської влади впродовж усього періоду її існування. Висвітлено зміни у соціопсихологічних характеристиках поляків, зумовлені посиленням тиску зі сторони владних структур та прагненням пристосуватися до нових умов життя.

Ключові слова: поляки, Галичина, радянізація, суспільно-політичні настрої, соціопсихологічні характеристики.

Військові конфлікти завжди призводять до глибоких суспільних трансформацій, супроводжуючись змінами в масовій суспільній свідомості, зокрема, настроях населення. Друга світова війна у цьому відношенні не була винятком. Зі встановленням радянської влади перед поляками Галичини постало завдання, з однієї сторони, пристосуватися до нової дійсності, а з іншої – зберегти власні національні переконання.

Актуалізована нами проблема вперше привернула увагу польських істориків. Зокрема, варто відзначити значний вклад у її розробку Г. Грицюка [1] та В. Влодаркевича [2]. Що ж стосується української історіографії, то окремі аспекти досліджуваної нами тематики знайшли відображення на сторінках праць Р. Голика [3–4]. Однак, у полі зору вітчизняних науковців перебували представники української, а не польської національності. Окрім того, територіальні межі їх досліджень охоплювали тільки Львів, а не Галичину загалом. Цим і обумовлена актуальність досліджуваної нами проблеми.

Мета дослідження полягає в аналізі змін у суспільно-політичних настроях поляків Галичини в умовах радянізації.

Населення Галичини по-різному відреагувало на початок Другої світової війни. Погоджуємося із Р. Голиком у тому, що період 1–20 вересня став для галичан часом поступового прощання з міжвоєнною Другою Річчю Посполитою. Поляки розглядали його як початок агресії, віроломний напад на їх Батьківщину [4, с. 97]. Натомість, наростала тривога, оскільки ніхто не знав, що буде далі. О. Тарнавський згадував: «В мене зродилось передчуття, що це не піде так гладко, що війна, яка вже в першому дні застукала і у наше місто, принесе зміни, хоч і не думав я, що ці зміни будуть далеко більші, ніж моє особисте життя, чи навіть життя довкола мене, в моєму місті; зміни, які почнуть нову сторінку історії» [5]. Щоправда, тоді ще важко було спрогнозувати, якою саме буде ця сторінка.

Із початком Другої світової війни надзвичайно популярним серед мешканців Західної України було припущення, що вона опиниться у сфері німецьких впливів [6, с. 31]. За словами очевидця подій: «... чомусь переважала віра, що німці таки займуть Львів, хоч би з тої причини, що Львів був зі сто п'ятдесят років німецький в рамках Австрійської монархії – тим більше, що у своєму швидкому марші крізь Польщу німецька армія вже стояла під Львовом і кожної хвилини могла увійти в місто. Та сталося інакше» [5].

Початок якісно нового періоду в житті поляків Галичини зумовлювався вступом на вказану територію не німецьких, а радянських військ. Серед населення поширювалося відчуття неминучих змін. Щоправда, ніхто не міг передбачити їх вплив на подальше існування. Страх перед невідомим дезорганізував дії мешканців краю. Частина поляків закликала чинити опір радянській армії,